याज्ञवल्क्यचिन्तनम्

अद्यापि स्मृतिग्रन्थानां मानवजीवने उपयोगिता सर्वत्र विद्यते । तेषु याज्ञवल्क्यस्मृतेः स्थानमतीवोत्कृष्टम् । प्राचीनपरम्परानुसारेण अस्य प्रणेता महर्षिः याज्ञवल्क्यः अस्ति । ग्रन्थोऽयं त्रिषु अध्यायेषु विभक्तः – आचाराध्यायः व्यवहाराध्यायः प्रायश्चिताध्यायश्चेति । 'आचारः परमो धर्मः' इति विचार्य आचाराध्यायात् केचित् श्लोकाः पाठेऽस्मिन् प्रदीयन्ते ।

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।
धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥1॥

अन्वयः – ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय आत्मनः हितं च चिन्तयेत् । धर्मार्थकामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ।

शब्दार्थः –

ब्राह्मे मुहूर्ते	-	प्रातः काले
उत्थाय	-	प्रबुद्ध्य (उठकर)
आत्मनः	-	स्वस्य
हितम्	-	कल्याणं (कृतं करिष्यमाणञ्च लाभप्रदम्)
चिन्तयेत्	-	विचारयेत्
धर्मार्थकामान्	-	धर्मार्थकामपुरुषार्थान्
स्वे काले	-	उचितावसरे
यथाशक्ति	-	सामर्थ्यानुसारं
न हापयेत्	-	न परित्यजेत्

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥2॥

अन्वयः – अहिंसा सत्यम् अस्तेयं शौचम् इन्द्रियनिग्रहः दानं दमः दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ।

शब्दार्थः –

अहिंसा	-	हिंसा-प्राणिपीडा, तस्या अकरणमहिंसा
सत्यम्	-	यथार्थवचनम्
अस्तेयम्	-	अचौर्यम्
शौचं	-	बाह्याभ्यन्तरपवित्रता
इन्द्रियनिग्रहः	-	ज्ञानकर्मेन्द्रियाणाम् अवरोधकः
दमः	-	बाह्य करणसंयमः

दया	-	करुणा
क्षान्तिः	-	क्षमा
धर्मसाधनम्	-	धर्मोपकरणम्

जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।

नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत् ॥3॥

अन्वयः - अञ्जलिना जलं न पिबेत्, शयानं न प्रबोधयेत् । अक्षैः धर्मघ्नैः न क्रीडेत्, व्याधितैः न संविशेत् ।

शब्दार्थः -

जलम्	-	नीरम्
न पिबेत्	-	पानं न कुर्यात्
शयानम्	-	सुप्तं जनम्
प्रबोधयेत्	-	उत्थापयेत्
अक्षैः	-	पासैः
धर्मघ्नैः	-	धर्मघातकैः
व्याधितैः	-	ज्वराद्यभिभूतैः
संविशेत्	-	सह शयीत

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥4॥

अन्वयः - केवलया विद्यया नापि तपसा वा पात्रता । यत्र च इमे उभे वृत्तम् तत् पात्रं प्रकीर्तितम् हि ।

शब्दार्थः -

वृत्तम्	-	अनुष्ठानम्
तत्	-	तथाभूतम्
पात्रम्	-	योग्यम्
प्रकीर्तितम्	-	कथितम्
हि	-	निश्चयेन

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन्प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥5॥

अन्वयः - विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः न ग्राह्यः । गृह्णन् आत्मानं प्रदातारम् एव च अधो नयति ।

शब्दार्थः -

हीनेन	-	रहितेन
प्रतिग्रहः	-	दानम्
ग्राह्यः	-	स्वीकरणीयः

ग्रह्णन्	-	स्वीकुर्वन्
आत्मानम्	-	स्वम्
प्रदातारम्	-	दानदातारम्
अधो	-	नरकम्
नयति	-	प्रापयति

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥6॥

अन्वयः - यः प्रतिग्रहसमर्थः अपि प्रतिग्रहम् न आदत्ते, सः दानशीलानां ये लोकाः तान् पुष्कलान् आप्नोति।

शब्दार्थः -

प्रतिग्रहसमर्थः	-	दानग्रहणेसशक्तः
प्रतिग्रहम्	-	दानम्
न आदत्ते	-	न स्वीकरोति
सः	-	असौ
दानीशीलानां	-	दानप्रदातृणाम्
पुष्कलान्	-	अधिकान्
आप्नोति	-	प्राप्नोति

यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ।

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्धयति ॥7॥

अन्वयः - यथा एकेन चक्रेण रथस्य गतिः न भवेत् हि। एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्धयति।

शब्दार्थः -

यथा	-	येन प्रकारेण
रथस्य	-	स्यन्दनस्य
गतिः	-	गमनम्
भवेत्	-	सम्भवेत्
हि	-	निश्चयेन
एवम्	-	तथैव
पुरुषकारेण	-	पौरुषेण
दैवम्	-	भाग्यम्
न सिद्धयति	-	सफलं न भवति

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता।
तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदैहिकम् ॥8॥

अन्वय: - कर्मसिद्धि: दैवे पुरुषकारे च व्यवस्थिता। तत्र अभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदैहिकम् दैवम्।

शब्दार्थ: -

कर्मसिद्धि:	-	फलप्राप्ति:
दैवे	-	भाग्ये
पुरुषकारे	-	पुरुषार्थे
व्यवस्थिता	-	निश्चिता
अभिव्यक्तम्	-	प्रकटितम्
दैवम्	-	भाग्यम्
पौर्वदैहिकम्	-	पूर्वदेहार्जितम्
पौरुषम्	-	पुरुषार्थमयं कर्म

अभ्यास:

1. **एकपदेन उत्तरत -**

(क) कस्मिन् मुहूर्ते उत्थातव्यम् ?

(ख) पौर्वदैहिकं किम् ?

(ग) केन विना दैवं न सिद्ध्यति ?

(घ) केन प्रतिग्रह: न ग्राह्य: ?

2. **एकवाक्येन उत्तरत -**

(क) सर्वेषां धर्मसाधनं किम् ?

(ख) यथाशक्ति कान् न हापयेत् ?

(ग) कस्य प्रतिग्रह: न ग्राहय: ?

(घ) कै: सह न संविशेत् ?

3. **त्रिचतुर्भिर्वाक्यै: उत्तरत -**

(क) दानशीलानां लोकान् क: आप्नोति ?

(ख) कर्मसिद्धि: कुत्र व्यवस्थिता ?

(ग) दैवं कथं सिद्धयति ?

(घ) कथं पात्रं प्रकीर्तितं भवति ?

4. **रिक्तस्थानानि पूरयत -**

(क) धर्मार्थकामान्स्वे काले .... न हापयेत्।

(ख) दानं दमो दया .... सर्वेषां धर्मसाधनम्।

(ग) .... नादत्ते यः प्रतिग्रहम्।

(घ) .... पिबेन्नाञ्जलिना न .... प्रबोधयेत्।

(ङ) प्रतिग्रहसमर्थोऽपि .... यः प्रतिग्रहम्।

5. **युग्ममेलनं कुरुत -**

	'अ'	'आ'
(क)	आत्मनो हितम्	न गतिर्भवेत्
(ख)	एकेन चक्रेण	केवलया
(ग)	शयानम्	चिन्तयेत्
(घ)	न विद्यया	न प्रबोधयेत्

6. **शुद्धवाक्यानां समक्षं 'आम्' अशुद्धवाक्यानां समक्षं 'न' इति लिखत =**

(क) अञ्जलिना जलं पिबेत्। ☐

(ख) पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति। ☐

(ग) दैवं पौर्वदैहिकं पौरुषम् एव। ☐

(घ) आत्मनः हितं न चिन्तयेत्। ☐

7. **अधोलिखितपदानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत -**

पदम्	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
काले			
सर्वेषाम्			
अप्सु			
तपसा			
विद्यया			
रथस्य			

8. **अधोलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत -**

क्रियापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
पिबेत्				
नयति				
सिद्ध्यति				
चिन्तयेत्				

9. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत –

(क) चोत्थाय

(ख) चैनम्

(ग) नाक्षैः

(घ) चोभे

(ङ) नयत्यात्मानम्

10. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत –

(क) यथाशक्ति

(ख) प्रतिग्रहसमर्थः

(ग) कर्मसिद्धिः

(घ) धर्मसाधनम्

11. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) यथाशक्ति **धर्मार्थकामान्** न हापयेत्।

(ख) **शयानं** न प्रबोधयेत्।

(ग) एकेन चक्रेण **रथस्य** गतिः न भवेत्।

(घ) **अञ्जलिना** जलं न पिबेत्।

योग्यताविस्तारः –

- प्रमुखस्मृतीनां नामानि आचार्यात् ज्ञात्वा लिखत।
- अन्यस्मृतिश्लोकान् कण्ठस्थं कुरुत।
- स्मृतिसाहित्यस्य महत्त्वं संक्षेपेण शिक्षकसाहाय्येन लिखत।